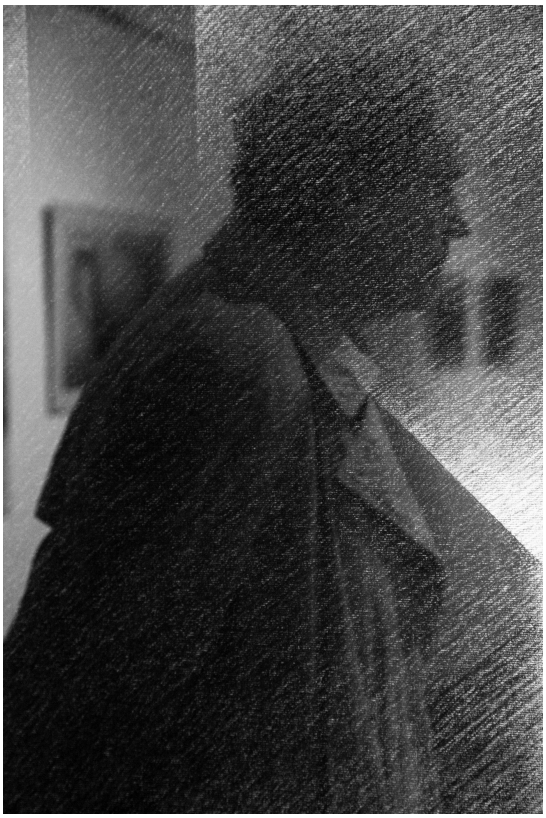
Václav Sokol

TO HLAVNÍ JE TEPRVE TŘEBA UDĚLAT

(foto Přemysl Havlík)

Několik barevných pastelek seřazených podle libosti prozradilo na mě v amatérském psychotestu základní charakteristiku: ochotný a přizpůsobivý. Nemohl jsem být jiný, formován prostředím a okolnostmi, v kterých jsem vyrůstal a žil prvních třicet let svého života. Když jsem ve třiceti letech opustil otcovský dům, vstoupil jsem do jiného světa, který ode mne vyžadoval jiné vlastnosti. Nevím, na kolik se mi podařil o zkorigovat či doplnit své výchozí postoje, snad je ještě brzo na závěrečné hodnocení. Ostatně laskavý psycholog, který mi kdysi pomáhal v mém klopýtání, mi říkal: „Nehodnoťte se, nemá to cenu.“ Ohlédnutí je ale pro mě přesto lákavé.

DĚTSTVÍ

Střechu nad hlavou pro začínající rodinu zbudovali rodiče v Břevnově těsně před válkou. Mezi ostatními byl náš domek skromný a odlišný, šitý na míru otcovy vize, nalezené kdysi v rytině k románu Waltera Scotta: šlechtic v křesle u krbu ve velké místnosti, otevřené do krovu. Břevnov nebyl stará Anglie a otcovy možnosti nebyly možnostmi feudála, když se ale sedělo na lavici u kamen v prostoru přes dvě poschodí s otevřeným krovem, ožilo něco z té původní romantické představy. Při určité prostotě (slýchali jsme, jak se kolemjdoucí pohoršují: ,,co je to za stodolu?") to bylo nesmírně půvabné prostředí, slunce prosvěcovalo skleněné ozdoby velkého lustru po pratetě a na bílou zeď pouštělo malé ostrůvky duhy. V rodině vládl laskavý řád, jeden druhému vyhověl ještě dřív, než mu přání mohl vidět na očích. Ze dvou bratrů jsem mladší a byl jsem astmatické dítě. Po válce scházely léky, často jsem se dusil, vzpomínám na jedno probuzení, kdy u postele klečel otec a v úzkosti se modlil. K astmatu se tenkrát přistupovalo jinak než dnes: hlavně, aby se chlapec nezadýchal. Vždycky jsem byl ve škole „osvobozen“ od tělocviku a výjezdy na hory, později na brigády, ale i na některé prázdniny končívaly stejně: „funícím“ návratem po třech dnech. Výlučnost ve mně probouzela závist: rodiče neradi viděli, jak postávám u plotu naší krásné zahrady a přihlížím hrám normálních sousedovic kluků, kteří ještě ke všemu měli šlapací auto. Jinak jsem ale byl v domácím ráji šťasten a kreslení mě odmalička bavilo. Nebyl to u nás žádný kumšt: byl jsem obklopen uměním. Otce byl architekt, matka kunsthistorička, která svou profesi

„pověsila na hřebík", aby mohla spolupracovat s otcem a věnovat se rodině. Ve velké místnosti celou stěnu zabírala knihovna, na níž jsem občas vystavoval obrázky, namalované podle vyobrazení v knihách. Studnicí podnětů bylo zejména 15 dílů Sedláčkových Hradů a zámků.

K výstavám jsme s bratrem pořizovali katalog, obrázky očíslovali a pořádali vernisáž, bratr promluvil ve velkém pokoji, ze schodů vedoucích k otcově pracovně. To jsem začínal chodit do školy, bratr už byl školák. Abychom dosáhli na jídlo, seděli jsme u stolu na „Larusech", napřed na dvou, potom na jednom svazku francouzské encyklopedie. V Larusech jsme byli i jinak „naloženi" - já jsem vyhledával barevné tabule s obrazy jednotlivých zemí s vlajkami a uniformami vojáků, bratr už četl francouzská slovíčka, takže nebýval úplně bezbranný, když rodiče, abychom nerozuměli, mluvili mezi sebou francouzsky. Své obrázky jsem rozdával členům rodiny, příbuzným a známým rodičů, o vánocích jich bývalo pod stromkem srolováno pět. Nebyla to ale vždycky idyla: pamatuju, jak jsem se po jedné vernisáži na procházce rozbrečel a na matčino naléhání se přiznal: „nelíbějí se mi moje obrázky." K tématu hradů časem přibyly madony, inspirovány Matějčkovou Českou malbou gotickou a hlavně doprovázením rodičů při jejich návštěvách v galerii ve Šternberském paláci. Špalíček O umění od Cennina Cenniniho svědčil o celistvém postoji středověkých malířů a mně se to velmi líbilo. Z hrozínků psího vína jsem si mačkal fialovou barvu na pláště madon (později úplně vybledla) a zdálo se mi, že nic nemůže být krásnější. Gotiku a ikony jsem si oblíbil celoživotně, líbila se mi anonymita i služebnost řemesla a v domácí „huti" bych se byl rád stal malířem ikon.

ŠKOLY

Padesátá léta jsme prožívali v rodinném závětří, ale i tam pronikaly události. Otce vyhodili z profesury na Umprum, bratr nemohl studovat, strýc a řada blízkých přátel se ocitla na dlouhá léta ve vězení. Značná část persekucí se týkala katolické církve a také naše domácí opozice s ní byla spjata. Společně jsme se doma modlívali růženec, já jsem ministroval v kostele a na střední škole deklaroval svou „víru" na hranici únosnosti. Píšu víru v uvozovkách, šlo myslím spíš o dostupný způsob protestu - později jsem se styděl za předstírání jistot, které jen vyplývaly ze situace. Střední (výtvarnou) školu jsem přes problémy dokončil (někdy v polovině se mé studování zachvělo po přeškrtnutí předtištěného slibu věrnosti v žákovské knížce - hodný profesor to ale nějak zaretušoval třídní důtkou a trojkou z mravů) a ještě rok jsem mohl chodit do přípravky prof. Vodrážky. Tím ale mé školy skončily, i když jsem se o vysokou pokoušel celkem pětkrát. Při pohovorech měli strážci ideové čistoty na školách se mnou dost snadnou práci. „Dal hlavu na špalek, tak jsme mu ji usekli," komentoval později tuto „práci" rektor Umprum, bývalý otcův přítel Pavel Smetana. Neuměl jsem se řídit bratrovou radou „škola není místo pro prezentaci názorů" - ostatně i v pozdějším psychiatrickém posudku jsem si na sebe přečet „neochota či neschopnost řešit věci psychologicky". Ale možná, že ve skutečnosti jsem o studium moc nestál, anebo se ho bál - třeba by narušilo moje „jistoty". Byl jsem hrdý, a když jsem strávil neúspěch, vydal jsem se „vlastní cestou". Horší bylo, že vlastní cesta vedla zpátky do milého domova a trochu zatuchlé jistoty kostelníka u sv. Markéty v Břevnově.

Architekt Jan Sokol, Václav Sokol, Jan Sokol (foto Josef Sudek)

PRVNÍ BETLÉM

Pracoval jsem tenkrát na první větší zakázce. Panu děkanovi Boštíkovi z ústí nad Orlicí došla trpělivost s Janem Zrzavým, od kterého už několik let chtěl betlém do kostela. Měla to být spolupráce s mým otcem, který navrhl celek, zhotovil model (nesl jsem ho kdysi panu Zrzavému na Zámecké schody) a čekalo se. Zrzavý napřed dlouho hledal člověka, který by dělal to, co on nedovede - ručičky a nožičky k figurám, ale s žádným sochařem se nedohodl. Po roce se ozval, že už ví, jak na to - bude figury válet z barevné formely - že už skoro má jednoho anděla. Mohla to být krásná věc, ale čas utíkal, pan děkan stárnul a tak přes otce a prof. Cibulku pověřili mě. Dělal jsem s nadšením, co jsem dovedl, betlém potom několik let fungoval, nakonec se keramické figury rozbily a zbylo jen pár trosek. Zůstal ale i dobrý pocit z dvouleté smysluplné práce, což pro mne znamenalo mnoho. Zato „vlastní cesta" narazila u odvodu, kde ji označili za příživnictví a pohrozili vězením. To ponižovalo hlavně proto, že na tom byl kus pravdy. Rodinná „huť" byla (zejména v té době) nerealizovatelná, moje výdělky nepatrné a závislost na rodičích (nikdy mi to nedali najevo) tíživá. U odvodu jsem zlehčil astmatické potíže a známý doktor mě, ač nerad, odvedl. Když jsem v teplákách z Těšnova odjížděl na vojnu do Milovic, byl to pokus dostat se „legálně" z domova, nebyl ale úspěšný. V Milovicích se astma spolehlivě rozjelo a po půlroce pobytu na marodkách a v nemocnici jsem byl zase doma.

PAMÁTNÍK PÍSEMNICTVÍ

Zaměstnání jsem začal kopáním u archeologů na Hradě a po několika měsících přijal místo pomocného knihovníka na poloviční úvazek ve Strahovské knihovně. Prostředí tam bylo krásné, se spoustou výtvarných podnětů. Nějaký čas jsem závozničil - vždy ráno jsme nákladní auto naložili knihami - byly to většinou staré tisky ze zrušených klášterních knihoven. Pod plachtou jsem si mezi knihami udělal sezení a celou cestu do Kladrub si prohlížel vazby, ilustrace, půvabné titulní listy, při natřásání korby cesta rychle utekla. V Kladrubech jsme náklad složili a druhý den nanovo. Později jsem dostal možnost různých grafických prací a instalací výstav v prostorách Památníku písemnictví. Ne všechno jsem uměl, chyběla mi škola, „vlastní cesta" nestačila, ale na některé výstavy rád vzpomínám. Japonská krásná kniha byla příležitostí k vytvoření zvláštní atmosféry, o jejíž fotografie jsem tenkrát požádal pana Sudka. Šest velkých lampionů svítilo na řadu stolů, pořízených z panelů a plechových katalogových krabic. Na panelech ležely nevídané monografie, u každé z nich se dalo sedět na proutěném křesílku, zapůjčeném zdarma z hotelu Ambassador. V krásném prostředí Zimního refektáře to bylo improvizované, soustředěné a nevšední.

BIBLICKÉ KRESBY

Asi každý člověk, ale výtvarník zejména, by se chtěl nějak vztahovat k celku světa a k jeho trvání v čase. Obdivoval jsem své kamarády, třeba Alvu Hajna nebo Tondu Tomalíka, kteří poměrně rychle přešli od zobrazování jednotlivostí k abstraktní malbě, zahrnující jaksi všechno. I já jsem miloval čisté znaky Mondrianovy, věděl jsem o Burrim a Tapiesovi, hvězdách nad českým informelem šedesátých let. Byl jsem ale zakotven jinak, měl jsem rád Zrzavého i Reynka a nejvíc bych byl rád navázal tam, kde bylo přerušeno malování Aloise Wachsmana. Biblická témata jsem maloval od dětství, souviselo to s domácím prostředím. Postupem času se mi ale zdálo, že přemýšlení nad Biblí může být blízké tomu vytouženému vztahování k celku světa. Nedávno jsem si vymýšlel jednoduché zátiší a cítil jsem rozdíl mezi dvěma kresbami, z nichž jedna představuje „zátiší s rybami" a druhá biblických „pět chlebů a dvě ryby".

ILUSTRACE

Koncem šedesátých let jsem měl poprvé možnost ilustrovat Bibli. V dlouholetém utlumení náboženské literatury to byla tehdy výjimečná příležitost. Měl jsem obrázky doprovodit bratrův překlad - převedení čtyř evangelií do jednolitého textu, a udělat knížku hlavně pro děti. V daném čase jsem dělal, co jsem mohl - po svém zvyku každý obrázek v pěti či deseti variantách. Měl jsem představu jednoho tiskového sloupce, spíš členěného než ilustrovaného různobarevnými čtverci. Myslel jsem hodně na Strahovské středověké rukopisy, ale chtěl jsem to udělat nově, prostě krásně. Knížka vyšla s názvem „Poselství Ježíšovo" roku 1969 ve stotisícovém nákladu, rychle se rozprodala (stála myslím 12 Kčs) a byly na ni celkem dobré ohlasy. Brzy na to jsem k Markovu evangeliu dělal něco podobného pro Evangelické nakladatelství Kalich. Po zkušenostech z první knížky jsem požádal o spolupráci vynikajícího typografa, kamaráda Pavla Teimera, ale vydání už zabrzdila normalizace. V roce 1989 jsem se mohl znovu ke krásnému tématu vrátit. Ve vrátnici dělnické ubytovny Staveb silnic a železnic vypadal čas jako bezbřehý. Z domova jsem si přinášel napnuté papíry a do čtverců zase kreslil biblická témata, bez jakéhokoliv tlaku „pořád pryč" - třeba patnáctkrát. Někdy mi radili procházející pracovníci, které moje kreslení zajímalo, ukazovali na papíře drsnou rukou pod alkoholovým dechem. Po sametové revoluci se čas zrychlil, pedagogické nakladatelství projevilo zájem vydat Bibli pro děti, bratrův výběr textů ze Starého i Nového zákona. Odešel jsem z vrátnice, vymínil si dva roky a kreslil, jak jsem uměl nejlíp. Knihu Čtení z Bible s 85ti barevnými obrázky vydala Biblická společnost v roce 1996. Měl jsem z toho radost, ale jak běží čas, převažujícím dojmem z mých biblických pokusů je pocit dluhu. S nemnohými obrázky jsem smířen, k řadě mám vážné výhrady. Typografické úpravě jsem se přiučil až daleko později a je pro mě bolestné si přiznat, že „vlastní cesta" byla někdy nebezpečně podobná diletantství. Při novějším „Čtení z bible" jsem byl v typografii už zkušenější a výslednou, trochu banální úpravu prosadil přes možnost pomoci paní Clary Istlerové, jejíž nepochybně skvělá úroveň by byla do knihy vnesla rys ambiciózní elegance. Vím také, že Bible, „kniha lidského rodu" (Faulkner) je kniha nesmírně dramatická a mnohotvárná – je na pováženou ji doprovodit mými statickými obrázky. Biblická

témata mají nezměrnou hloubku a já bych rád, bude-li ještě čas, aspoň naznačil další kolo svého biblického kreslení.

Výstava Japonská kniha, Památník národního písemnictví, 1962 (foto Josef Sudek)

STAVBY SILNIC

Když jsem v roce 1971 nastoupil do propagace Staveb a silnic a železnic, znamenalo to pro mne novu kapitolu a výrazné uklidnění. Byl jsem tři roky ženat, měli jsme dvě děti a bydleli v tchánově domku na Spořilově. Moje pětiletá „volná noha" byla v krizi. Normalizace zmrazila naděje na zakázky a rodina se pomalu ocitala „na suchu". Pamatuju se na horké letní odpoledne, seděl jsem v polorozpadlém zahradním přístavku na Spořilově a kreslil - po svém způsobu velmi pracně, mapu Palestiny. V Kalichu měli o něco takového zájem, ale nakonec z toho nic nebylo. Tečkoval jsem pouště žlutou tuší na zahradě brečely děti, bouřka přinesla změnu počasí a já jsem se po dlouhých letech zase začal dusit. Duše a ruka tečkovaly, ale tělo protestovalo astmatickým záchvatem. Do zaměstnání jsem vstupoval s nadějemi. Chtěl jsem být jako jiní lidé, normální, lákala také vidina stálé ho platu. A velká stavební firma? Vždycky bych byl rád dělal „umění pro lidi" a podle prvních rozhovorů s novým zaměstnavatelem se zdálo, že politika není prvořadá, ale že by se do podniku dala trochu pašovat kultura.

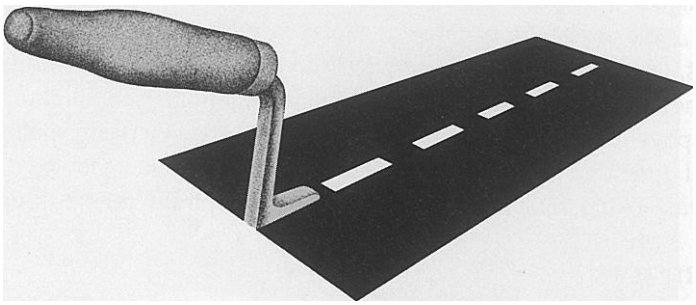
Jak naivní byly moje představy, ukázal hned můj první větší úkol. K zahájení provozu první části dálnice do Mirošovic jsem měl do 14ti dnů pořídit dvě velké cedule na začátek a konec „našeho" úseku. Dal jsem se do práce: kamarád nařezal velká polystyrenová písmena, která jsem vždy po dvojicích lepil na metrové, žlutě natřené betonářské překližky. Když jsme s deskami přijeli na stavební dvůr do Stráncic, ohlásil jsem se u stavbyvedoucího a představil: „Jsem z podnikové propagace a přivezl jsem dvě cedule na označení nové dálnice, potřebuju pomoci s osazením." Stavbyvedoucí byl stručný: „Jeďte do prdele!" Na moje námitky svou reakci zmírnil jen změnou sprostého slova na „do hajzlu" - telefon nefungoval. V Praze mi šéf řekl, že vše zařídí, a tak když jsme druhý den do Stráncic přijeli, začali jsme desky s dvojicemi písmen rozestavovat po stavebním dvoře. Šel jsem dovnitř žádat o spolupráci, a tu slyším zvenku hlučné veselí, ke kterému se nakonec přidal i hrubý stavbyvedoucí: naše písmena tvořila velký kostrbatý nápis „PR DÍ TE NA VB". Opravdu jsme to nechtěli, ale náhoda způsobila shluk desek: PROJÍŽDÍTE ÚSEKEM VYBUDOVANÝM NARODNÍM PODNIKEM STAVBY SILNIC A ŽELEZNIC. Nemilovaná zkratka Veřejné bezpečnosti v tomto kontextu všechny potěšila, a tak jsme s místní pomocí tabule osadili.

OSTROVNÍ

Ne byla to ale vždycky legrace. I když jsem se později domohl „lichotivých" posudků hlavního kádrováka („projevuje záporný postoj a blokuje stranické akce"), přece, zejména v prvních letech,

jsem všelijak „lavíroval" a na některé práce nerad vzpomínám. Chtěl jsem mít klid, moje žena bývala nemocná - ale, když se mluví o normalizaci, říkám si: ano, i já jsem byl u toho, i já jsem chtěl „být normální", a třeba nevýrazně, i já jsem přiložil polínko. Samozřejmě to v propagaci jinak nešlo, ale to mi nemůže být omluvou. Později, zejména po mém o rok opožděném podpisu Charty (chodíval jsem si povídat do kotelny s mluvčím, Dr. Hejdánkem, jemuž jsem v roce 78 podpis poslal), se moje „postavení" vyjasnilo, nikdo už ode mne nic nečekal, ale trvalo ještě deset let, než jsem byl nucen odejít do stodůlecké vrátnice, o níž jsem se zmínil výše. Nicméně je i mnoho, na co vzpomínám rád, když potkávám žlutá auta s dobrou Zieglerovou značkou SSŽ, kterou jsem pro podnik získal a zavedl do praxe. Několik báječných spolupracovníků - zejména fotografové Jan Bartůšek, Jaroslav Bárta a Petr Mazanec, grafik Miloš Ševčík, ale i Mirek Prchal, který na vytlučeném Romayoru dobře tiskl naše plakáty. Vnitropodnikové plakáty mě bavily, a když se nám některý povedl a já vytištěné odnášel do podnikové podatelny po sto kusech pro jednotlivé závody, zdálo se mi to trochu naplňovat tu pošetilou představu „umění pro lidi". Myslíval jsem na irské středověké rukopisy a naivně doufal, že i nová sdělení by bylo možné předvést se srovnatelnou silou. Nejde ale srovnávat nesrovnatelné a postupně jsme přicházeli na to, že reflexí naší situace můžeme v nejlepším případě dosáhnout poměrně zajímavého šklebu. Centrem a ateliérem podnikové propagace byl krámek v Ostrovní ulici, pár minut cesty od ředitelství v paláci Dunaj.

„Obývali" jsme ho se spolupracovnicí paní Vorovkovou a „životní prostředí" to nebylo valné. Zepředu výfuky z ulice, v zadní místnosti okno nad popelnice ve dvorku. Přestože mi to místo splývá s šedou beznadějí normalizačních let, bývalo místem zajímavých setkání a rozhovorů. Stalo se mi na dlouhá léta jakýmsi azylem a myslím, že nejsem sám, kdo na něj rád vzpomíná. Jen výjimečně nás přišel někdo z podniku zkontrolovat, a tak vznikalo území svobody v nesvobodě. V roce 1976 jsem se snažil okruh spolupracovníků rozšířit o Jana Steklíka z Křížovnické školy čistého humoru bez vtipu, který pro nás udělal několik zajímavých návrhů. Potíž byla v tom, že odmítal chodit ke komisím a bez toho jsme mu zase my nemohli zaplatit. Jednou se uvolil pod podmínkou, že půjdu, jako investor, s ním. Z Mánesa se ale hned odebral k Bubeníčkovům, a když komise volala autora, slízl jsem to já. Komise vyžadovala, aby na plakátu zmenšil flašku. (Šlo u Honzy příznačně o plakát proti alkoholismu). Když jsem to potom v hostinci autorovi vyřídil, vzbudil jsem veselí celého stolu, kde Honza pivařům panoval. Vzduchem lítaly zadnice a já jsem byl za blbého úředníka. Spolupráce neměla dlouhého trvání, ale já jsem si vždycky Honzovy práce vážil a oceňoval jeho tvrdě nezkorumpovatelný postoj. Mezi svými cestami nás v Ostrovní navštěvoval Miroslav Mirkovič, vynikající textilní výtvarník, který se rozešel s rodinou i se svou profesí a závěr svého života prožil jako tulák po českých krajích. Volnost „Mirdových" toulek byla vidět na nádherném akvarelu mraků, který jsem si po jeho smrti vyžádal z pozůstalosti a věnoval laskavé lékařce, jejíž pochopení mu snad ulehčilo těžké poslední chvíle.

Pozvánka na Den stavbařů

Cestu z Ostrovní na ředitelství Staveb silnic jsem šlapal sedmnáct let nejméně dvakrát denně a potkával mnoho lidí. Jednou mě mile oslovila krásná slečna. Nastavil jsem se „ochotně a přizpůsobivě", ale ukázalo se, že z krámu, kde jsem se předtím zastavil, ji za mnou poslali s tím, že bych mohl být ten, kdo jí ukradl peněženku.

Slečna „stopla" okolojdoucího policistu, který mi sice vyčetl nenošení občanského průkazu, ale pochopil, že peněženku jsem neukradl. Docházelo i k plodnějším setkání. „Hele, udělej mi betlém do Odolky" - řekl mi spolužák Výtvarné školy Pavel Kuneš, tehdy farář v Odolena Vodě. Při vzpomínce, jak otec v Adventu vyřezával dřevěné panáčky do zděděného rodinného betlémku, jsem úkol přijal s radostí. Figurky z lipového dřeva jsem napouštěl barevnými vosky, horu maloval akrylem. Betlém stál uprostřed centrálního Dientzenhoferova kostela v Odolce a o Vánocích lidé „rotovali" okolo 250 cm vysoké hory, sledujíce spirálu, po níž stoupal průvod panáčků.

KRESBY

Když děti povyrostly, začal jsem zase kreslit, v mém detašovaném pracovišti v Ostrovní ulici byl prostor i čas. Ze začátku jsem kreslil dopravní prostředky, což souviselo s mým zaměstnáním - nemusel jsem obrázky schovávat, když přišel někdo z podniku. Kreslil jsem jakési dopravní značky, doma si „otevřel" téma hradů a kostelů. Postupně jsem přicházel na to, že mi víc než o témata jde o kreslení. Kresba vždycky navazovala na předchozí, témata se všelijak přesouvala a proměňovala. Většinou jsem kreslil perem, vyškrabával žiletkou, později pero zaměnil měkčí tužkou. Někdy jsem pracně objevil něco, co už bylo objeveno dřív a míval jsem pocit bludného kruhu. Silné kartony bývaly prodřené až do průsvitnosti a slepých uliček bývalo mnoho. Přesto se mi občas zdálo, že změna, kterou kresby procházejí, má jakousi logiku. Jakoby se kroky jednotlivých kreseb řadily určitým směrem. Zjednodušováním reálných tvarů se obrazy blížily spíše znakům a moje kreslení se podobalo destilaci, dobývající z živé materie pevný tvar. Ve srovnání s uvolněnými projevy jsou moje kresby asi trochu „astmatické", možná křečovitě strnulé. Otec nás vychovával ke klidu a moje kresby jej dodržují. Možná je to klid, zastírající vnitřní rozpory. Ale vždycky znovu jsem docházel k tomu, že jenom klid umožňuje zobrazit kontrast široké tmy a malého světla, který mě, „polověřícího", fascinoval v sešeřelých chrámech. V různých tématech jsem hledal toto zásadní drama. Občas se vyloupla kresba, z níž jsem měl radost a která dávala smysl. Kresby také komunikovaly s mým okolím. Znal jsem to z dětství, kdy byla maminka první instancí, na které jsem viděl „dopad" svého „díla". Také moje žena, i když ne kunsthistorička, bývala i mimoděk prvním rozhodčím, jestli můj nový obrázek ano či ne. Matka byla velmi kritická, znal jsem přesně projevy jejího soudu. Nejvyšším oceněním bylo její „to je MOJE". Tak mě učila „tržním" vztahům a já jsem pochopil, že nestačí udělat obrázek, ještě je pro něj třeba najít „dobré ruce". Bývám rozpačitý z ambicióznosti uměleckého provozu, a i když jsem si v průběhu let s pomocí přátel uspořádal několik výstav, radost mám spíš z prací žijících, přestože jejich život ohrožují třeba myši v odoleckém kostele. Vždycky jsem věřil, že „z každého místa na zemi je stejně daleko k nebi a k nekonečnu".

Skončila „aktivní služba" a nastal důchodový věk. Ve službě jsem se snažil do každého úkolu „investovat" co nejvíc - často se zdálo, že jde o mimořádnou příležitost kontaktu. Nicméně určitý druh poustevnictví zůstává výtvarníkovi základní situací. Také ho vždycky provází pocit, že to hlavní je teprve třeba udělat.

Otištěno v RR č. 47/2001